

پایان نامه کارشناسی ارشد در رشته زبان و ادبیات فارسی

عنوان:

موسیقی شعر دیوان غالب دهلوی

استاد راهنما:

دکتر محمود عباسی

استاد مشاور:

دکتر محمد امیر مشهدی

تحقیق و نگارش:

محمد عابدی

(این پایان نامه از حمایت مالی معاونت پژوهشی دانشگاه سیستان و بلوچستان بهره مند شده است)

تیر ماه ۱۳۹۰

بسمه تعالی

این پایان نامه با عنوان موسیقی شعر غالب دهلوی قسمتی از برنامه آموزشی دوره کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی. توسط دانشجو محمد عابدی گزل آباد سفلی تحت راهنمایی استاد پایان نامه محمود عباسی تهیه شده است. استفاده از مطالب آن به منظور اهداف آموزشی با ذکر مرجع و اطلاع کتبی به حوزه تحصیلات تکمیلی دانشگاه سیستان و بلوچستان مجاز می باشد.

محمد عابدی گزل آباد سفلی

این پایان نامه ۴ واحد درسی شناخته می شود و در تاریخ ۱۳۹۰/۴/۱۲ توسط هیئت داوران بررسی و درجه به آن تعلق گرفت.

نام و نام خانوادگی	امضاء	تاریخ
استاد راهنما: عباسی	دکتر محمود عباسی	
استاد راهنما:	-	
استاد مشاور:	دکتر محمد امیر مشهدی	
داور ۱:	دکتر عبدالله واثق عباسی	
داور ۲:	دکتر عباس نیکبخت	
نماینده تحصیلات تکمیلی:	دکتر نور محمد ناظریان	

تعهدنامه اصالت اثر

اینجانب محمد عابدی گزل آباد سفلی تأیید می‌کنم که مطالب مندرج در این پایان‌نامه حاصل کار پژوهشی اینجانب است و به دستاوردهای پژوهشی دیگران که در این نوشته از آن استفاده شده است مطابق مقررات ارجاع گردیده است. این پایان‌نامه پیش از این برای احراز هیچ مدرک هم سطح یا بالاتر ارائه نشده است.

کلیه حقوق مادی و معنوی این اثر متعلق به دانشگاه سیستان و بلوچستان می‌باشد.

نام و نام خانوادگی دانشجو: محمد عابدی گزل آباد سفلی

امضاء

تقدیم به:

پدر فداکار

مادر نازنین

و

همسر مهربانم

سپاسگزاری

از اساتید گرامی و ارجمندم جناب آقای دکتر محمود عباسی، استاد راهنما و جناب آقای دکتر محمد امیر مشهدی، استاد مشاور که با راهنمایی های خویش مرا در انجام این پژوهش یاری رساندند سپاسگزارم

چکیده

موسیقی شعر در زیبایی سخن و تأثیر آن در رساندن مفهوم و پیام شاعر و نشان دادن احساسات و عواطف وی نقشی اساسی بر عهده دارد. موسیقی به شاعر کمک می‌کند تا منظور و حرف دل خود را بسیار گیراتر به شنونده برساند. همواره سخن آهنگین تأثیرگذارتر از نثر بوده و بیشتر موجب برانگیختن احساسات و هیجانات روحی شنونده می‌شود. در دیوان غالب دهلوی اوزان روان عروضی، قافیه و ردیف، انواع تکرارها، سجع‌ها، موازنه‌ها، و جناسها موجب خوش آهنگی و دلنشینی هر چه بیشتر شعر او شده است.

در این پژوهش نقش و تأثیر موسیقی و آرایه‌های زیباشناختی و ایجاد کننده آهنگ در دیوان پارسی میرزا غالب دهلوی مورد بررسی قرار می‌گیرد که شامل بخش‌های زیر می‌باشد:

بخش اول، به عنوان کلیات به ارائه تعریف‌ها و توصیف‌های پیشینیان و معاصرین در مورد شعر، وزن، عروض و مباحثی در مورد سرچشمه عروض فارسی، پیوند شعر و موسیقی، معرفی شاعر و عصر او می‌پردازد.

در بخش دوم، مهم‌ترین جنبه‌ی موسیقی شعر یعنی وزن عروضی دیوان شاعر مورد توجه قرار می‌گیرد. در این بخش انواع وزن‌ها و بحرهای به کار رفته در دیوان غالب، تعداد اوزان و چگونگی کاربرد آن‌ها ارائه شده است.

در بخش سوم، به موسیقی کناری شعر غالب، یعنی ردیف و قافیه و اهمیت آن‌ها در ایجاد موسیقی، تعداد اشعار ردیف دار، انواع ردیف و انواع هجاهای قافیه پرداخته است.

بخش چهارم، موسیقی درونی شعر و نقش آن در شعر، جلوه‌های مختلف این موسیقی در اشعار غالب دهلوی از قبیل انواع جناس‌ها، تکرارها، قافیه‌های درونی و کاربرد و نقش هر کدام در شعر شاعر مورد بررسی قرار گرفته است.

در بخش آخر از موسیقی معنوی و نقش آن در ایجاد زیبایی و آهنگینی شعر سخن به میان آمده است.

در پایان با در نظر گرفتن کلیه اطلاعات استخراج شده در بخش‌های پنجگانه و با عنایت به نواقص و نارساییهای یافت شده در تمام قسمت‌ها نتیجه‌گیری کلی و مختصری از انواع موسیقی به صورت کمی و کیفی در شعر غالب دهلوی ارائه می‌شود.

واژگان کلیدی: غالب دهلوی، شعر، موسیقی شعر، وزن.

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	بخش اول: کلیات
۲	۱-۱- بیان مسأله و سؤال های تحقیق
۲	۲-۱- سابقه و ضرورت انجام تحقیق
۳	۳-۱- هدف تحقیق
۳	۴-۱- فرضیه های تحقیق
۳	۵-۱- روش تحقیق
۳	۶-۱- روش و ابزار گردآوری اطلاعات
۴	۷-۱- شعر چیست؟
۷	۸-۱- پیکره و پیام (شکل و محتوا)
۸	۹-۱- موسیقی شعر
۹	۱۰-۱- وزن
۱۰	۱۱-۱- شرح حال و آثار غالب دهلوی
۱۱	۱۲-۱- شعر پارسی در عصر غالب دهلوی
۱۴	۱۳-۱- سبک شعری غالب دهلوی
۱۷	بخش دوم: موسیقی بیرونی
۱۸	۱-۲- موسیقی بیرونی
۲۰	۲-۲- موسیقی بیرونی در دیوان غالب دهلوی
۲۱	۳-۲- بررسی بحرهای بکار رفته در دیوان غالب دهلوی
۲۱	۲-۳-۱- بحر هزج
۲۵	۲-۳-۲- بحر رمل

۲۷	۲-۳-۳-بحر مضارع
۲۹	۲-۳-۴-بحر مجتث
۳۱	۲-۳-۵-بحر خفیف
۳۳	۲-۳-۶-بحر متقارب
۳۴	۲-۳-۷-بحر منسرح
۳۵	۲-۳-۸-بحر رجز
۳۶	۲-۳-۹-بحر سریع
۳۷	۲-۳-۱۰-بحر مقتضب
۳۸	۲-۴-اوزان دوری
۴۱	۲-۵-اختیارات و ضرورات شاعری
۴۵	بخش سوم: موسیقی کناری
۴۶	۱-۳-موسیقی کناری
۴۶	۲-۳-پساوند (قافیه)
۴۷	۲-۳-اهمیت موسیقایی قافیه در دیوان غالب دهلوی
۴۹	۲-۴-قافیه بدیعی
۵۰	۲-۴-۱-تجنیس قافیه
۵۸	۲-۴-۲-اقسام قافیه
۵۸	۲-۴-۱-قافیه متضاد
۵۹	۲-۴-۲-قافیه دوگانه (ذوقافیتین)
۵۹	۲-۴-۳-قافیه معموله
۶۰	۲-۴-۴-باز آورد قافیه (ردالقافیه)
۶۱	۲-۴-۵-اعنات
۶۲	۲-۴-۳-تسجیع قافیه
۶۲	۲-۴-۴-عیوب قافیه
۶۲	۲-۴-۴-۱-ایطاء
۶۳	۲-۴-۴-۲-اقواء

۶۴	۳-۴-۴-۳-اکفاء
۶۴	۳-۴-۴-۴-سناد
۶۴	۳-۴-۴-۵-شایگان
۶۵	۳-۴-۴-۶-تکرار قافیه
۶۶	۳-۵-ردیف
۶۷	۳-۵-۱-کیفیت ردیف در دیوان شاعر
۶۷	۳-۵-۲-ارتباط ردیف و محتوای شعر غالب
۶۸	۳-۵-۳-انواع ردیف در دیوان غالب دهلوی
۶۹	۳-۵-۳-۱-ردیف های فعلی
۷۱	۳-۵-۳-۲-ردیف های غیرفعلی
۷۳	۳-۵-۴-ردیف آغازین
۷۴	۳-۵-۴-ردیف میانی
۷۴	۳-۵-۶-حاجب
۷۶	بخش چهارم: موسیقی درونی
۷۷	۴-۱-موسیقی درونی
۷۷	۴-۲-تسجیع
۷۷	۴-۲-۱-سجع همسان (متوازی)
۷۸	۴-۲-۲-سجع همسوی (مطرف)
۷۹	۴-۲-۳-سجع همسنگ (متوازن)
۷۹	۴-۲-۴-همسانی (ترصیع)
۸۰	۴-۲-۵-همسنگی (موازنه)
۸۱	۴-۳-همگونی (جناس)
۸۱	۴-۳-۱-جناس تام
۸۳	۴-۳-۲-جناس ناقص
۸۳	۴-۳-۳-جناس زاید
۸۵	۴-۳-۴-جناس یکسویه (مطرف)

۸۶	۴-۳-۵-جناس خط
۸۶	۴-۳-۶-جناس آمیغی (مرکب)
۸۷	۴-۳-۷-جناس اشتقاق
۸۸	۴-۳-۸-جناس هم‌ریشگی (شبه اشتقاق)
۸۹	۴-۳-۹-جناس مضارع و لاحق
۹۰	۴-۳-۱۰-جناس باشگونگی (قلب)
۹۲	۴-۳-۱۱-جناس لفظ
۹۲	۴-۴-تکرار
۹۲	۴-۴-۱-تکرار واک
۹۴	۴-۴-۲-تکرار هجا
۹۵	۴-۴-۳-تکرار واژه
۹۷	۴-۴-۴-تکرار عبارت
۹۸	۴-۵-دوزبانگی (تلمیع)
۹۸	۴-۶-جادوی مجاورت
۱۰۰	بخش پنجم: موسیقی معنوی
۱۰۱	۵-۱-موسیقی معنوی
۱۰۱	۵-۲-تشبیه
۱۰۱	۵-۲-۱-مبالغه و غلو
۱۰۲	۵-۲-۲-جمع
۱۰۲	۵-۲-۳-تقسیم
۱۰۳	۵-۲-۴-جمع و تفریق و تقسیم
۱۰۳	۵-۲-۵-جمع با تقسیم
۱۰۴	۵-۲-۶-نادان‌نمایی (تجاهل‌العارف)
۱۰۴	۵-۲-۷-دستانزنی (ارسال‌المثل)
۱۰۵	۵-۲-۸-حرف‌گرایی
۱۰۵	۵-۳-تناسب

۱۰۵	۵-۳-۱-همبستگی (مراعات النظیر)
۱۰۷	۵-۳-۲-جناس کلمات هم خانواده
۱۰۷	۵-۳-۳-ناسازی (تضاد، طباق)
۱۰۹	۵-۳-۴-ناسازه (پارادوکس، متناقض نما)
۱۱۰	۵-۳-۵-چشمزد (تلمیح)
۱۱۱	۵-۳-۶-همبهری (ارصاد و تسهیم)
۱۱۱	۵-۴-۱-ایهام
۱۱۱	۵-۴-۱-ایهام (توریه)
۱۱۲	۵-۴-۲-ایهام تناسب
۱۱۳	۵-۴-۳-ایهام تبادل
۱۱۳	۵-۴-۴-استخدام
۱۱۴	۵-۴-۵-نشاننداری (توسیم)
۱۱۴	۵-۵-ترتیب کلام
۱۱۴	۵-۵-۱-پیچش و گسترش (لف و نشر)
۱۱۵	۵-۵-۲-نام شمار (سیاقه الاعداد)
۱۱۶	۵-۵-۳-صفت شمار (تنسیق الصفات)
۱۱۷	۵-۵-۴-قلب مطلب
۱۱۷	۵-۶-۶-تعلیل و توجیه
۱۱۷	۵-۶-۱-حسن تعلیل
۱۱۸	۵-۶-۲-دلیل عکس
۱۱۸	۵-۶-۶-پرسش و پاسخ (سوال جواب)
۱۱۹	۵-۷-حس آمیزی
۱۲۰	نتیجه گیری
۱۲۲	پیوست‌ها
۱۲۲	جدول الف - فراوانی و درصد نوع اشعار بکار رفته در دیوان غالب دهلوی

- ۱۲۲ نمودار الف - نوع اشعار بکار رفته در دیوان غالب دهلوی
- ۱۲۳ جدول ب ۱- بسامد بحرهای بکار رفته در دیوان غالب دهلوی به میزان کاربرد
- ۱۲۵ نمودار ب ۱- بسامد بحرهای بکار رفته در دیوان غالب دهلوی به میزان کاربرد
- ۱۲۶ جدول ب ۲- میزان اوزان مورد استفاده شاعر در هر بحر
- ۱۲۶ نمودار ب ۲- میزان اوزان مورد استفاده شاعر در هر بحر
- ۱۲۷ جدول ب ۳- بسامد اوزان بحر هزج
- ۱۲۷ نمودار ب ۳- بسامد اوزان بحر هزج
- ۱۲۸ جدول ب ۴- بسامد اوزان بحر رمل
- ۱۲۸ نمودار ب ۴- بسامد اوزان بحر رمل
- ۱۲۹ جدول ب ۵- بسامد اوزان بحر مضارع
- ۱۲۹ نمودار ب ۵- بسامد اوزان بحر مضارع
- ۱۳۰ جدول ب ۶- بسامد اوزان بحر مجتث
- ۱۳۰ نمودار ب ۶- بسامد اوزان بحر مجتث
- ۱۳۱ جدول ب ۷- بسامد اوزان بحر خفیف
- ۱۳۱ نمودار ب ۷- بسامد اوزان بحر خفیف
- ۱۳۲ جدول ب ۸- بسامد اوزان بحر متقارب
- ۱۳۲ نمودار ب ۸- بسامد اوزان بحر متقارب
- ۱۳۳ جدول ب ۹- بسامد اوزان بحر منسرح
- ۱۳۳ نمودار ب ۹- بسامد اوزان بحر منسرح
- ۱۳۴ جدول ب ۱۰- بسامد اوزان بحررجز

۱۳۴	نمودار ب ۱۰- بسامد اوزان بحر رجز
۱۳۵	جدول ب ۱۱- بسامد اوزان بحر سریع
۱۳۵	نمودار ب ۱۱- بسامد اوزان بحر سریع
۱۳۶	جدول ب ۱۲- بسامد اوزان بحر مقتضب
۱۳۶	نمودار ب ۱۲- بسامد اوزان بحر مقتضب
۱۳۷	جدول ج - نوع و تعداد هجای قافیه‌های بکار رفته در دیوان غالب دهلوی
۱۳۷	نمودار ج - نوع و تعداد هجای قافیه‌های بکار رفته در دیوان غالب دهلوی
۱۳۸	جدول د - نوع و تعداد ردیف‌های بکار رفته در دیوان غالب دهلوی
۱۳۸	نمودار د - ردیف‌های بکار رفته در دیوان غالب دهلوی
۱۳۹	جدول ه - تعداد اشعار ردیف دار و بدون ردیف در دیوان غالب دهلوی
۱۴۰	فهرست منابع
۱۴۴	چکیده انگلیسی

بخش اول

کلیات

موسیقی یکی از عناصر سازنده شعر است که کلام را برجسته می سازد و سبب تمایز زبان نظم از نثر می گردد. برای درک موسیقی شعر مقدماتی لازم است، از جمله مقدمات لازم آگاهی بر قواعد شعر و در نظر گرفتن آهنگ و موسیقی آن و آگاهی بر عروض، قافیه، ردیف و صنایع بدیعی می-باشد. همین موزونی و شیوایی، سخن منظوم را برمنثور برتری داده است.

۱-۱- بیان مسأله و سؤال های تحقیق

انسان ها به وسیلهی زبان و قدرت سخنگویی با یکدیگر ارتباط برقرار می کنند. شعر یکی از این ابزارهای ارتباطی بین آدمی است. موسیقی و نظمی که در ذات شعر وجود دارد موجب تأثیر هر چه بیشتر شعر بر مخاطب می شود و کسی نمی تواند این تأثیر گذاری موسیقی بر روان مردم را انکار کند. موسیقی شعر یکی از بهترین مختصاتی است که به طور ذاتی ارزش و اهمیت آن را مشخص می کند و در واقع موسیقی شعر است که ضمن این که شنیدن آن را برای گوش ها جذاب می سازد، راهی برای دلنشین کردن شعر در دل است تا از این طریق مفهوم و هدفی که در گستره سخن منظوم نهفته است سریعتر به مقصد و مقصود مورد نظر برسد. عروض دانان معاصر موسیقی شعر را به چهار دسته تقسیم می کنند: موسیقی بیرونی، اولین و بارزترین موسیقی است که از یک بیت شعر احساس می شود و آن از هجاهای کوتاه، بلند و کشیده تشکیل می شود که با نظمی خاص در-کنار هم قرار می گیرند. موسیقی کناری که از قافیه و ردیف حاصل می شود در کنار موسیقی بیرونی، موجب زیبایی شعر می شود. موسیقی درونی نیز از هماهنگی و ترکیب کلمات و حروف تشکیل می شود؛ مجموعه هماهنگی هایی که از رهگذر وحدت یا تشابه یا تضاد صامت ها و مصوت ها در کلمات یک شعر پدید می آید جلوه های این نوع موسیقی است. و در آخر هر نوع تناسب معنایی، که میان واژه های یک شعر برقرار باشد، در حوزه موسیقی معنوی کلام قرار می گیرد. همه عناصر معنوی یک واحد هنری اجزای موسیقی معنوی آن اثرند.

آگاهی بر قواعد شعر و در نظر گرفتن آهنگ آن و تسلط بر عروض، قافیه، صنایع لفظی و آرایه های معنوی در کشف دقایق و ظرایف و فهم و ادراک بیشتر معانی و پیام شعر یاریگر ما خواهد بود. عوامل ایجاد کننده موسیقی عبارتند از وزن، قافیه، ردیف، انواع جناس، انواع تکرار و ... که در این پژوهش این عوامل مورد بررسی قرار گرفته و سعی شده به سؤالیهای زیر پاسخ داده شود:

تنوع اوزان در دیوان غالب دهلوی چگونه است؟ غالب دهلوی چه اوزان و بحر هایی را در شعرش به کار برده- است؟

چه عواملی باعث کاربرد برخی اوزان در دیوان غالب شده است؟

آیا غالب از لحاظ موسیقایی از شاعران پیشین تأثیر پذیرفته است؟ از چه کسانی تأثیر پذیرفته و تا چه حد موفق بوده است؟

آیا بین وزن و محتوا رابطه ای وجود دارد؟

در بخش قافیه از چه نوع هجاهایی استفاده شده است؟ آیا ردیف به کار رفته در شعرش کوتاه است یا بلند، از نظر دستوری ردیف ها شامل چه نوع کلماتی هستند؟

در موسیقی درونی و معنوی از چه صنایعی استفاده شده است؟

۱-۲- سابقه و ضرورت انجام تحقیق

پژوهندگان زبان و ادبیات فارسی به جنبه های نظری و تئوری ادبیات بسیار پرداخته اند، ولی همواره جای تحقیق های عملی در پژوهش های ادبی خالی است؛ برای مثال در زمینه ی وزن، قافیه، ردیف، صنایع بدیعی و مباحث کلی موسیقی شعر کتاب های فراوانی نوشته شده است؛ ولی بسیار کم اند تحقیقاتی که به صورت علمی و متناسب با رویکردهای جدید نقد ادبی در زمینه ی موسیقی شعر انجام گرفته باشد؛ بنابراین سعی نگارنده بر آن بود که در این تحقیق موسیقی دیوان غالب دهلوی را به صورت علمی و با تهیه ی جدول و درصد بندی و نمودار مورد بررسی قرار دهد.

۱-۳- هدف تحقیق

هدف این پایان نامه در استخراج و طبقه بندی اوزان موجود، بحرها، چگونگی بهره گیری شاعر از ردیف و قافیه و بررسی آرایه های لفظی و معنوی به کار رفته در دیوان غالب دهلوی و بسامد کاربرد هر گونه ی آن در جهت آفرینش موسیقی شعر است. همچنین مهارت شاعر در به کار گیری عوامل موسیقی ساز شعر در تناسب با محتوا، نشان داده می شود تا جایگاه و مقام شاعر در بین دیگر شاعران شناخته شود.

۱-۴- فرضیه های تحقیق

- ۱- وزن های به کار رفته در دیوان غالب دهلوی متنوع است. و بیشتر از وزن های روان استفاده کرده است.
- ۲- بین وزن و محتوا مناسبت نسبی وجود دارد.
- ۳- صنایع بدیعی زیبا در دیوان غالب به کار رفته است که دلنشینی شعر او را دو چندان می نماید.
- ۴- غالب از نظر موسیقایی از معاصران و پیشینیان بویژه حافظ تأثیر پذیرفته است.

۱-۵- روش تحقیق

روش تحقیق کتابخانه ای است و پایه و اساس کار دیوان غالب دهلوی به اهتمام محسن کیانی می باشد. و از کتاب های مربوط به علوم بلاغی نظیر: المعجم، حدائق السحر، بدایع الافکار، فنون بلاغت و صناعات ادبی، ، نگاهی تازه به بدیع، عروض فارسی شمیسا و ... استفاده شده است.

۱-۶- روش و ابزار گردآوری اطلاعات

برای رسیدن به هدف های تحقیق ، در ابتدا کتب مختلف و مرتبط با موضوع پژوهش جمع آوری و پس از مطالعه ی آن ها ،اطلاعات مربوط به آن فیش برداری شد، آنگاه با تحلیل اطلاعات مربوط به موسیقی شعر در دیوان غالب دهلوی و با شناخت آن ها نتایج قابل بررسی ارائه گردیده است.

۱-۷- شعر چیست

سخن را با پرسشی در مورد چیستی و چگونگی شعر آغاز می‌کنیم. بهترین تعریفی که تاکنون از شعر کرده اند چیست؟ شعر چه تفاوتی با نظم دارد؟ کدام یک بر دیگری برتری دارد؟ دلیل این برتری چیست؟ اولین شعر را چه کسی سروده است؟ هیچ کس تاکنون تعریفی فراگیر و همیشه معتبر از شعر ارائه نکرده است. ایرج کابلی دلیل آن را ناپایداری پدیده های موضوع تعریف می‌داند. با این حال هر کسی تعریف یا دست کم توصیفی متناسب با پسند زمان خودش از شعر آورده است. (کابلی، ۱۳۷۶: ۴۵)

در مورد لغت شعر دیدگاه‌های متفاوت وجود دارد «برخی این واژه را عربی و مرادف شعور و فهم دانسته اند. و بعضی احتمال داده اند که لفظ شعر اصلاً عربی نباشد بلکه معرب شیراست و شیر در لغت عبری به معنی سرود و آواز است و شور مصدر آن است» (دانشور، ۱۳۶۹: ۱۵). برخی دیگر نیز گفته اند «شعر در لغت، دانستن و دریافتن است و در اصطلاح سخنی است موزون که دلالت کند بر معنی و قافیه داشته باشد و قائل، قصد موزونی آن سخن کرده باشد» (سیفی، ۱۳۷۲: ۲۴). همچنین گفته اند «شعر در لغت به معنی دانش و فهم و ادراک است که چامه، سرود، سخن و چکامه نیز خوانده شده است» (رستگار فسایی، ۱۳۷۳: ۳۹).

شمس قیس رازی در المعجم شعرا این گونه تعریف می‌کند: «سخنی اندیشیده، مرتب، معنوی، موزون، متکرر، متساوی و حروف آخر آن به یکدیگر مانده است» (شمس قیس، ۱۳۷۳: ۱۸۸). در بعضی از تعریف‌ها دو عنصر عاطفه و خیال را هم به تعریف شعر افزوده اند: «شعر، مجموعه‌ای از کلمات است که دارای وزن و قافیه بوده و خیال انگیز است» (زمانیان، ۱۳۷۴: ۱۶) شفیع کدکنی شعر را نتیجه در هم آمیختن عاطفه و خیال می‌داند «شعر گره خوردگی عاطفه و تخیل است که در زبانی آهنگین شکل گرفته است» (شفیع کدکنی، ۱۳۸۳: ۸۶). وزن را در کنار عاطفه از عوامل موثر شعر می‌دانند «پس از عاطفه که رکن معنوی شعر است، بهترین عامل و موثرترین نیروها، از آن وزن است چرا که تخیل یا تهییج عواطف بدون وزن کمتر اتفاق می‌افتد» (شفیع کدکنی، ۱۳۷۳: ۴۷). و نیز گفته اند «شعر در ادب فارسی کلامی موزون و خیال انگیز است و در عرف مردم کلامی موزون و مقفی» (ماهیار، ۱۳۷۹: ۱۳). صاحب بدایع الافکار نیز این گفته را تأیید می‌کند «آنچه جمهور متأخران بر آنند آن است که شعر کلامی باشد مخیل، موزون و مع القصد» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۷۰). ایرج کابلی از عروض دانان معاصر در باره شعر می‌گوید «هر سخنی که پسند ویژه‌ی مخاطبش آن را زیبا و خیال انگیز و گرداننده‌ی حال بیابد برای او شعر است» (کابلی، ۱۳۷۶: ۳۶).

گاهی نیز وجود هیجان و اندیشه را لازم می‌دانند تا بر آن سخن شعر گفته شود «وقتی که شاعر نه هیجانی دارد و نه اندیشه ایی سخنش را شعر نمی‌توان خواند، خواه با وزن و قافیه باشد خواه بی وزن و قافیه» (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۱۱۵). به خاطر همین است که شعر و نظم را دو مقوله جدا از هم می‌دانستند «نظم یک امر صوری است که با آرایش لفظ در ساختار آهنگین شکل می‌گیرد، در حالی که شعر یک مسأله معنا شناختی است و با شگردهای معنایی بخصوص استعاره، سروکار دارد.» ابزار نظم، وزن و قافیه است و قرینه سازی بدون پیوند با منطق خیال انگیز شعر و فراهنجاری‌های معنایی آن. اما ابزار شعر، قبل از هر چیز دیگر، احساس و عاطفه و تجربه‌های تازه است با دخل و تصرف در واقعیت و طبیعت، بر اساس منطق هنری و با استفاده از صورت‌های خیال و ابداع و خلاقیت» (خلیلی جهان‌تبیغ، ۱۳۸۰: ۲۹). چنانکه ملک الشعرای بهار در این اشعار به تفاوت آنها اشاره می‌کند:

شاعر آن افسونگری کاین طرفه مروارید سفت	شعر دانی چیست؟ مرواریدی از دریای عقل
ای بسا ناظم که نظمش نیست آلا حرف مفت	صنعت و سجع و قوافی هست نظم و نیست شعر
باز بر لبها نشیند هر کجا گوشه شنف	شعر آن باشد که خیزد از دل و جوشد ز لب
وی بسا ناظم که او در عمر خود شعری نگفت	ای بسا شاعر که او در عمر خود نظمی نساخت

(دانشور، ۱۳۶۹: ۱۸)

گاهی نیز شعر را فراتر از وزن و قافیه و خیال می‌دانند چنانچه زرین کوب می‌گوید: «باری شعر اگرچه خیال انگیز هست، همواره در همان حد متوقف نمی‌ماند و گاه عقل استدلال شناس را هم به بازی می‌گیرد و اینجاست که نه وزن و قافیه حد آن است و نه خیال و عاطفه آن را محدود می‌دارد. شعر یک هنرست، یک هنر از انواع هنرها» (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۴۹)

شاعران گاهی در اشعارشان به توصیف این پدیده می‌پردازند از جمله: عطار در آغاز کتاب مصیبت نامه شعر را تا عرش و شرع بالا می‌برد.

شعر و شرع و عرش از هم خاستند	تا در عالم زمین سه حرف آراستند
------------------------------	--------------------------------

(عطار، ۱۳۸۶: ۱۴۹)

نظامی نیز در برتری شعر بر نثر می‌گوید:

شعر تو را سدره نشانی دهد	سلطنت ملک معانی دهد
--------------------------	---------------------

شعر تو از شرع بدانجا رسد کز کمرت سایه به جویا رسد
شعر برآرد به امیریست نام کالشمعراء امراء الکلام

(نظامی گنجه ای، ۱۳۵۱: ۳۴)

نظامی عروضی شاعری را صنعتی می داند که «شاعر بدان آساق مقدمات موهمه کند والتثام قیاسات منتجه، بر آن وجه که معنی خُرد را بزرگ گرداند و معنی بزرگ را خُرد، ونیکو را در خلعت زشت باز نماید وزشت را در صورت نیکو جلوه کند، بایهام قوت‌های غضبانی وشهوانی را برانگیزد، تا بدان ایهام طباع را انقباضی و انبساطی بود، وامور عظام را در نظام عالم سبب شود» (نظامی عروضی، ۱۳۷۲: ۴۲)

فرخی سیستانی وصفی بسیار جالب و لطیف از شعر دارد وسخن خود را به برد یمانی و جامه حریر فاخر و

نرم و ظریف مانند کرده است:

با کاروان حله برفتم ز سیستان	با حله تنیده زدل بافته ز جان
با حله بریشم ترکیب اوسخن	با حله نگارگر نقش او زبان
هر تار او به رنج برآورده از ضمیر	هر پود او به جهد جدا کرده از روان
از هر صنایعی که بخواهی بر او اثر	وز هر بدایعی که بجویی در او نشان
نه حله ای که آب رساند به او گزند	نه حله ای که آتش آرد بر او زیان
نه رنگ او تباه کند تربت زمین	نه نقش او فرو سترد گردش زمان

(فرخی سیستانی، ۱۳۴۹: ۳۲۹)

در مورد اولین شاعر کسی نمی تواند نظر قطعی بدهد که اولین شعر را چه کسی سروده است؛ با این حال

شمس قیس اولین شعر فارسی را به بهرام گور نسبت می دهد:

منم آن پیل دمان و منم آن شیر یله نام من بهرام گور کنیم بوجبله

(شمس قیس، ۱۳۷۳: ۱۹۰)

و در جای دیگر اولین شعر را به ابو حفص سغدی منسوب می کند:

آهوی کوهی در دشت چگونه دودا یار ندارد بی یار چگونه رودا

(همان: ۱۹۱)

۱-۸- پیکره و پیام (شکل و محتوا)

در یک اثر ادبی شکل و معنی از هم جدا نیستند. برای همین است که گفته اند «وزن هر شعر باید رابطه مناسب و معقول با محتوای آن داشته باشد. به عبارت دیگر، شاعر باید هماهنگی بین هدف و مقصود شعر را با وزن انتخابی رعایت کند تا تأثیر و دل‌انگیزی شعرش دو چندان گردد و اگر این هماهنگی رعایت نشود، ناهماهنگی میان محتوا و وزن به وجود می‌آید؛ زیرا برای سرودن اشعار با محتوایی که بیانگر درد ورنج و غم و غصه باشد، بایستی وزنی سنگین و موقر برگزید» (زمانیان، ۱۳۷۴: ۱۳۷) شکل مانند لباس زیبایی است که زینت بخش معنی می‌شود. شکل و ظاهر شعر همیشه در حال تغییر و دگرگونی است و بدین صورت با بیانی جدید و ساختاری نو، خونی تازه در رگ بی‌جان معنی و محتوا جاری می‌سازد و محتوا را نو می‌کند و به اصطلاح معنی می‌آفریند. « به مجموعه عناصری که بافت و ساختار اثر ادبی را بوجود می‌آورند شکل می‌گویند. لذا وزن و قافیه، صامت و مصوت، هجا، صور خیال، صنایع بدیعی، زاویه دید و پلات همه جزء شکل یک اثر ادبی هستند، مشروط بر اینکه هر یک از این اجزا در ساخت یا بافت آن اثر نقشی داشته باشند» (شمیسا، ۱۳۸۷: ۱۵۳، ۱۵۵).

زرین کوب در مورد تناسب لفظ و معنی می‌گوید «لفظ باید با وزن مناسب باشد و معنی هم باید مناسب و سازش واقعی داشته باشد با وزن و قافیه» (زرین کوب، ۱۳۷۲: ۵۹) گاهی شاعر هماهنگی بین وزن و محتوا را رعایت نمی‌کند و به عنوان نمونه برای مرثیه، وزنی شاد و ضربی برمی‌گزیند. وحیدیان کامیار بر خاقانی به خاطر سرودن مرثیه ای در وزن شاد مفعول^۱ مفاعله فعلون خرده می‌گیرد.

ای قبله جان کجیات جویم جانی و به جان هوات جویم
(خاقانی، ۱۳۸۵: ۳۰۴)

چرا که به پندار وی خاقانی به عنصر عاطفه در شعر توجه نکرده است. او می‌گوید «هر شعر بسته به محتوا و حالت عاطفیش با وزن خاصی مطابقت دارد» (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۶۱).

با این که شاعر در انتخاب وزن آزاد است اما گزینش وزن های نامربوط و ناهماهنگ توسط شاعر را عیب شمرده اند. شاعر بسته به محتوا و موضوع شعر، بحر خاصی را برمیگزیند. برای مثال بحر رمل را «زمینه ای برای بیان رقت و حکایت‌گر اندوهان و شادمانی‌ها و ترجمان دل پیران و جوانان می‌دانند» (تجلیل، ۱۳۶۹، مقدمه، ۱۳). بحر رجز را هم به خاطر این که بسیاری از علوم را در این بحر سروده اند دانشور بحور می‌خوانند. «در مورد داستان سرایی و موضوع پردازش شاعر وزن را متناسب با مضمون انتخاب می‌کند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۶۷: ۶۱). زرین کوب این مطلب را که هر مضمون با وزن خاصی مناسب دارد را وهمی فریبده دانسته و می‌گوید «اگر پاره‌ای